DOI: 10.11649/sm.2414

Slavia Meridionalis 21, 2021
Article No.: 2414

Citation:
Руда, О. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, *21*, Article 2414. https://doi.org/10.11649/sm.2414

Ruda, O. (2021). Ridna mova vs mova povsiakdennoho spilkuvannia v otsinkakh ukraïntsiv. *Slavia Meridionalis*, *21*, Article 2414. https://doi.org/10.11649/sm.2414

Олена Руда

Інститут української мови
Національна академія наук України
https://orcid.org/0000-0003-2157-193X

Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців

Міркування про сутність і значення рідної мови в житті людини, викладені у книзі сучасної французької філософині Барбари Кассен *Більше однієї мови*, дали нам поживу для роздумів про те, як концепція "мови матері чи батька", "мови, якою ми говоримо", "мови, яка оточує нас від народження, в яку ми занурені" (Кассен, 2016, с. 8–9) може бути кардинально переосмислена з огляду на унікальне мовне життя мільйонів українців, чия рідна мова аж ніяк не оточує їх із дитинства, не є материнською і навіть не використовується ними в щоденній взаємодії з іншими людьми і світом.

В Україні склалася складна для витлумачення мовна ситуація. Попри державний статус української мови з 1989 року її реальне функціонування в усіх сферах і комунікативне навантаження на всій території

This work was supported by the National Academy of Sciences of Ukraine.
Competing interests: no competing interests have been declared.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

країни досі не відповідають повною мірою її статусу мажоритарної мови. У зв'язку із тривалим перебуванням у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу на теренах України сформувалася масова російсько-українська двомовність із чітким розмежуванням функцій між мовами й різною потребою у володінні ними: для успішної адаптації в суспільство необхідно було оволодіти російською, тоді як знання української було факультативним. Дифузний характер двомовності полягає у майже повній відсутності замкнених або переважно одномовних спільнот, що зумовлює складні механізми формування індивідуальної двомовності. Навіть ті мовці, які позиціонують себе як одномовні або віддають перевагу одній із мов, насправді є асиметричними білінгвами. Серед тих, хто вважає рідною мовою українську, частка двомовних майже вдвічі вища за частку білінгвів серед тих, для кого рідною є російська мова. Отже, двомовними в Україні є здебільшого етнічні українці і ті, хто вважає рідною мовою українську.

Визнання української мови рідною не є показником її активного вживання, крім того, не завжди свідчить про добре володіння нею. Недарма сьогодні в суспільстві дискутується поняття "російськомовний патріот" як свідчення особливого українського типу мовної ідентичності (Масенко, 2018; Москвичова, 2015). Насправді можна говорити про гіпоідентичність, що найчастіше є етапом на шляху до зміни етнічності.

Прояснення цього аспекту мовної дійсності є вкрай важливим для визначення засад державної мовної політики, оскільки дасть відповіді на запитання, який критерій – мовної (етнічної) ідентифікації чи мовних преференцій – має бути покладено в основу групування громадян для захисту їхніх мовних прав як "прав людини в демократичному суспільстві користуватися та здобувати освіту рідною мовою, вибирати мову для повсякденної комунікації" (Мацюк, 2009, с. 271). Мовне законодавство в Україні аж до прийняття в парламенті у 2019 році Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" не ієрархізувало обов'язок використовувати державну мову та право вживати *"прийнятну"* (*"для всього населення, для сторін"*) (*Закон УРСР "Про мови в Українській РСР"*, 2012) або *"мову на вибір"* (*Закон України "Про засади державної мовної політики"*, 2020). Невизначеність позиції української політичної еліти щодо мовного питання, її мовно-культурний конформізм (Масенко, 2003, с. 56), запевняють соціологи, соціальні

психологи та соціолінгвісти, є однією з причин невизначеності мовної самоідентифікації її населення.

Частина громадськості закликає державу поводитися як національна, вимагає від можновладців дотримуватися демографічних параметрів регулювання мовної сфери (увідповіднення статусу мов етнічному складу населення), а також у розбудові стратегії мовного розвитку спиратися на показники мовної самоідентифікації громадян (те, яку мову громадяни вважають рідною незалежно від мови повсякденного спілкування). Їхні опоненти заперечують застосування етнічного принципу в мовній політиці, наполягаючи на тому, що в мовнореформаторській діяльності передусім має братися до уваги критерій мовних преференцій громадян (те, якою мовою вони послуговуються). Викладення цього підходу супроводжується переконливою аргументацією. По-перше, нібито опитування містять дуже обмежену кількість показників – щодо рідної мови та мови спілкування в сім’ї (Аза, 2002; Головаха & Панина, 1993), а за цих умов аналіз мовних практик у різних сферах неможливий. По-друге, нібито існує плутанина з використанням терміна ‘*рідна мова*’. Учасники різноманітних опитувань, зокрема загальнодержавного перепису, не розуміють, що мається на увазі: чи материнська мова, чи мова національності, до якої вони належать, чи мова країни, громадянами якої вони є, чи мова, яку вони краще знають і якою розмовляють найчастіше. А отже, за словами соціолога Олександра Вишняка, “абстрактне запитання про рідну мову в опитуваннях взагалі не піддається раціональній інтерпретації, бо виявлений за допомогою такого запитання «рівень володіння рідною мовою» представників різних етнічних груп України чи визнання громадянами української або російської мови як рідних мало характеризує мовну ситуацію в Україні” (Вишняк, 2009, с. 20). До того ж у соціологічних опитуваннях і переписах відповідь респондентів на запитання про рідну мову нерідко може залежати від формулювання питання (наприклад, чи запропоновано визначення, чи запропоновано список мов, чи можна вказати дві рідні мови та ін.) (Соколова & Залізняк, 2018). По-третє, нібито традиційні соцопитування не враховують фактор суржику – єдиного засобу спілкування, за деякими даними, майже п’ятої частини населення в родині та 16–18 % у публічних мовних практиках і “внутрішній мові” (Вишняк, 2009, с. 20), – який нібито не можна віднести ні до української мови, ні до російської, зважаючи на його різновиди.

Перший і поки що єдиний у незалежній Україні перепис населення 2001 року (*Всеукраїнський перепис*, б.р.) засвідчив, що тоді в країні проживали представники понад 130 національностей і народностей, серед яких більшість становили українці (77,8 %). Відсоток росіян у складі населення був 17,3 %. Тоді українську мову назвали рідною лише 67,5 %, що на 10 % менше, ніж кількість етнічних українців, а російську – 29,6 %, тобто на 12,3 % більше, ніж кількість етнічних росіян. Іншу мову (не українську й не російську) вказали рідною 0,8 % населення, спілкувалися нею менше половини відсотка. За регіонами мовна самоідентифікація теж різнилася: у Донецькій області лише близько 40 % українців назвали рідною українську мову (для порівняння: у Львівській області мовна й національна самоідентифікація українців збіглася майже на сто відсотків).

Тривалий час дослідники, вивчаючи, як мови в Україні функціонують у різних сферах, послуговувалися даними цього перепису, власноруч зібраним емпіричним матеріалом, соціологічними розвідками, які містили окремі питання, пов'язані з мовою. Сьогодні авторка цієї статті має змогу у своєму аналізі спиратися на дані спеціального статистично достовірного дослідження, одержані в результаті масового опитування[1], і порівнювати їх із даними, зібраними за подібною методикою у 2006 році[2].

Тож загалом в Україні українську мову **вважають рідною** 63 % опитаних, що в 3,7 раза більше, ніж частка тих, для кого рідною є російська. Події останніх семи років – Революція Гідності і війна – змінили **ставлення** 35 % опитаних до української мови на краще. Причому в 74 % респондентів ставлення до російської мови не змінилося. Найрадикальніші погляди висловили представники Заходу і Центру країни: майже 40 %

[1] У 2017 році було анкетовано 2007 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, об'єднаних у п'ять регіонів (крім Криму та територій, не контрольованих українською владою, у Донецькій та Луганській областях). Представлено різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів. Дослідження виконано за підтримки фонду «Фольксваген» у межах трилатерального проєкту «Бі- та багатомовність між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти, мовні політики й контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії» AZ № 90217. Проєкт виконано у 2016–2019 рр. при Гіссенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Російська Федерація).

[2] Соціологічне опитування в рамках проєкту INTAS Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives (Бестерс-Дільгер, 2008) методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання 2015 осіб віком від 18 років.

і 30 % жителів цих регіонів по-іншому вже дивляться на функціонування мови сусідньої держави в Україні.

Попри досить високий рівень володіння українською мовою її **використання в повсякденному спілкуванні** оцінюється в 46 % (38 % у 2006 р.). Ще 3,1 % опитаних вказали, що спілкуються суржиком. За десять років зменшилося використання російської мови (з 40 % у 2006 р. до близько 32 % у 2017 р.). Відсоток респондентів, які послуговуються двома мовами, майже не змінився (20,4 % і 20,8 % відповідно).

Аналіз залежності мови повсякденного спілкування від рівня володіння українською показує, що лише близько 60 % тих, хто добре володіє державною, послуговується нею постійно, а майже кожен п'ятий взагалі не використовує її у повсякденному спілкуванні. Водночас майже тільки російську мову в повсякденні використовують ті респонденти, які вказали, що знають українську погано.

Відповіді, отримані на комплекс запитань про мову спілкування в різних (загалом 27) ситуаціях, дають підстави стверджувати, що опитані, обираючи мову спілкування, часто поступаються власними мовними преференціями. **У приватному спілкуванні** українці якнайповніше реалізують свої мовні вподобання. З друзями спілкуються українською 41 % опитаних, переважно російською – 31 %, обома мовами – 27 %; у родинному колі українською послуговуються 46 % респондентів, переважно російською – 31 %, і українською, і російською – 21 % (для порівняння: за даними опитування 2006 р., у сімейному спілкуванні російська переважала – 41 % проти 38 % спілкування українською).

На вибір мови спілкування найбільше впливає мова співрозмовника. Змінюють мовний код опитані в 63 % випадків під час взаємодії з україномовними і в 48 % випадків спілкування з російськомовними. Не змінюють мовний код залежно від мови співрозмовника в 29 % випадків у розмові з російськомовними і в 17 % випадків – з україномовними. Порівняно з 2006 р. на 14 % збільшилася готовність переходити на українську і на 5 % – на російську.

Поза приватною сферою мовці частіше йдуть на компроміс із власними мовними вподобаннями. Якщо у звертанні до продавців у магазині українці, як правило, реалізовують свої мовні преференції повною мірою, то вже спілкування з колегами й керівництвом потребує мовного підлаштування. На роботі (в навчальному закладі) 41 % респондентів спілкуються українською, 27 % – російською і 25 % – обома мовами.

Порівняно з показником україномовного спілкування в побуті (47 %) показник **звертання до чиновників** у держустановах українською мовою виявився вищим – 52 %. Водночас відсоток тих, хто спілкується в держустановах російською (26 %), нижчий за відсоток російськомовних у побуті.

Мовну поведінку людини визначають насамперед її мовні преференції, тобто те, якою мовою вона переважно хоче послуговуватися (отримувати інформацію та послуги). У запитаннях анкети хоче послуговуватися було запропоновано визначити преферентну мову, на підставі чого ми отримали змогу аналізувати відповіді, отримані від (1) переважно українськомовних, (2) переважно російськомовних і (3) тих, хто послуговується двома мовами рівною мірою.

Опитані **переважно українськомовні** називають рідною українську мову. У приватній та офіційній сферах вони послуговуються державною мовою, ініціюють нею спілкування з іншими людьми, проте в культурно-інформаційній сфері та в комунікації з російськомовними змушені задіювати компетенції білінгва. Треба сказати, що багато з них не бачать проблеми у вимушеному перемиканні мовного коду в деяких комунікативних ситуаціях, таких як спілкування на робочому місці, на вулиці, в громадському транспорті та закладах торгівлі.

Серед респондентів, які зарахували себе до **переважно російськомовних**, 71 % вважають себе українцями, 24 % – росіянами. З-поміж них 21 % назвали рідною мовою українську, 49 % – російську, а 29 % вважають рідними обидві мови одразу. Російську вони регулярно використовують у більшості сфер (найчастіше в побутовому спілкуванні, для читання, отримання послуг, на роботі). 24 % переважно російськомовних змінюють мовний код, коли до них звертаються українською.

Анкетовані, які вказали, що в повсякденному спілкуванні послуговуються **обома мовами рівною мірою**, здебільшого виявляють мовну лабільність – їхні показники двомовного спілкування значно перевищують середні, передусім у спілкуванні з друзями та на роботі, у разі ініціювання ними спілкування тощо. Серед них найбільша кількість тих, хто не зміг однозначно вказати свою рідну мову (34 %). 58 % вважають рідною українську, 5 % – російську мову. Близько 75 % респондентів цієї мовної групи високо оцінюють свою компетенцію і в українській, і в російській мовах. Позитивну динаміку у використанні української мови мовцями цієї групи спостережено у спілкуванні з чиновниками,

з українськомовними співрозмовниками, в освіті, відповідно, у цих сферах зменшилося використання ними російської.

Матеріали фокус-групових дискусій із жителями міст Києва, Львова, Одеси та Харкова, які належать до різних мовних груп, дали змогу з'ясувати, як українці тлумачать поняття рідної мови й пояснюють те, яку мову й чому вони використовують залежно від ситуації і співрозмовника. Міркування опитаних допомогли нам визначити мотиваційні фактори мовної самоідентифікації та комплекс соціально-психологічних чинників вибору мови спілкування.

Учасники фокус-груп висловили розуміння суті мовного питання як питання ідентичності (*"Мовне питання – це питання самоідентичності*[3]*"* (Яніна, Київ, вікова група[4] 18–35 років); *"Как различить украинца, россиянина? Внешне все очень похожи. … Отличаемся мы только – сразу же, как только мы открываем свой рот"* (Віктор, Київ, ВГ 18–35)).

1. Визначення рідної мови.

- Мова батьків / родинна мова.

"Це мова, якою розмовляють твої батьки" (Тетяна, Київ, ВГ 18–35); *"Материнська мова"* (Марта, Київ, ВГ 18–35); *"Рідна мова – це сімейна мова"* (Володимир, Київ, ВГ 36–65); *"Рідна мова для мене – це мова мого роду. Тобто мова, на якій спілкувалися мої батьки, на якій я виховувалася. Це моє коріння, можна так сказати"* (Римма, Харків, ВГ 18–35); *"Рідна мова, рід. Це як батьки твої розмовляють, як їх батьки розмовляли"* (Юрій, Львів, ВГ 18–35); *"Рідна мова – мова, якою навчили говорити батьки та якою було сказано перше слово дитини"* (Антоніна, Одеса, ВГ 18–35).

- Перша мова, якою особа оволоділа в дитинстві.

"Конечно, тот язык, с которым я был рожден, на котором я воспитывался и на котором я сейчас разговариваю и буду разговаривать, наверное, всю свою жизнь, на этом языке" (Олексій, Харків, ВГ 18–35); *"Рідна мова – це якою тебе навчили з дитинства"* (Юрій, Київ, ВГ 18–35);

---

[3] Тут і далі відтворено на письмі мовлення українськомовних і російськомовних респондентів без редагування.

[4] Далі – ВГ.

"Я считаю, что родной язык – это тот, на котором ты научился с детства разговаривать. То есть который ты понимаешь досконально" (Дмитро, Київ, ВГ 18–35).

- Мова країни / рідної землі.

"А українська [рідна] *тому, що живемо в Україні, це держава Україна і мова державна. Це мова нації, мова території, мова країни"* (Оксана, Харків, ВГ 18–35); *"Я родилась в Харькове и в русскоязычной семье. … И, наверное, все равно я выберу украинский* [рідною мовою], *потому что живу в Украине"* (Тетяна, Харків, ВГ 36–65); *«Я считаю, что родной язык должен соответствовать той стране, в которой родился"* (Віталій, Одеса, ВГ 18–35); *"Рідна мова – це мова твоєї країни, а не якою ти спілкуєшся з дитинства"* (Дарина, Київ, ВГ 18–35).

- Мова етнонаціональної групи, до якої себе відносить мовець.

"Я считаю себя украинцем, ощущаю себя украинцем. Соответственно… Рідна мова – вона рідна мова" (Володимир, Львів, ВГ 18–35); *"Українська, звісно. Тому що я – українець, народився в Україні, я вільно розмовляю українською"* (Дмитро, Київ, ВГ 18–35); *"Я українка – і українська мова"* (Ольга, Київ, ВГ 36–65).

- Мова, якою особа краще володіє і "думає".

"Ну, украинский язык я знаю, читаю, но считаю родной язык – русский, потому что на нем думаешь" (Сергій, Харків, ВГ 36–65); *"Это та, на которой я думаю. На которой мне легко общаться"* (Анатолій, Одеса, ВГ 36–65); *"Первый – язык, на котором думаешь, но этот фактор может измениться"* (Андрій, Київ, ВГ 18–35); *"На котором ты думаешь. Это тот язык, на котором ты учился"* (Борис, Київ, ВГ 36–65); *"Человек думает на русском, значит, «рідна мова» – русский"* (Ілля, Одеса, ВГ 36–65).

Дані масового опитування надали статистично достовірні співвідношення різного потрактування українцями поняття рідної мови. Так, серед складників визначення поняття опція "мова моєї країни" (37,2 %) посідає таке саме місце, як і "мова повсякденного спілкування" (36,5 %). **Отже, державна самоідентифікація сьогодні найчастіше визначає мовну ідентичність**. Їй суттєво поступаються такі позиції, як "батьківська мова" (19,6 %), "мова, якою я думаю" (17 %), "мова етносу, з яким я себе ідентифікую" (14 %), "мова спілкування в родині" (13 %).

Показовий розподіл відповідей респондентів на запитання про рідну мову за регіонами. У північному, центральному та західному регіонах

українська мова є рідною для більшості населення. Саме в цих регіонах дев'ятеро із десяти респондентів визнають українську мову атрибутом державності України. Позиція "мова повсякденного спілкування" виявилася частотною відповіддю на запитання про рідну мову на Сході й Півдні країни – у найбільш російськомовних регіонах.

Під час обговорення поняття рідної мови викликало певні труднощі в учасників ("*Поняття «рідна» дуже невизначено в наш час*" (Віра, Одеса, ВГ 36–65); "*Ну от, дійсно, двояке поняття. У вузькому сенсі – мова, на якій спілкуєшся в побуті, на якій думаєш. На якій виховувався з дитинства. В широкому розумінні це державна мова*" (Віталій, Одеса, ВГ 36–65). Причиною невизначеності позицій багатьох опитаних вважаємо двомовність родин та активний індивідуальний білінгвізм змалечку ("*Я начала говорить на русском языке. Але моя рідна мова – це українська. Я можу думати і на українській, і на російській. Я дуже легко розмовляю що тією мовою, що тією*" (Наталя, Одеса, ВГ 36–65).

Учасники дискусій здебільшого розрізняють поняття "рідна мова" та "мова повсякденного спілкування". Крім того, часто мова, яку опитувані вважають рідною, не збігається з мовою повсякденного спілкування – таку закономірність зафіксовано насамперед у Харкові, Одесі та Києві. Мову повсякденного спілкування, мову оточення, мову, якою людина "думає", схильні вважати рідною переважно російськомовні учасники дискусій.

Зауважено відмінність у потрактуванні поняття рідної мови респондентами, які належать до різних вікових груп. Молодші учасники частіше визначили своєю рідною мовою українську, хоча й вказували на російську як мову повсякденного спілкування. Якщо для молоді притаманне трактування рідної мови через призму національної ознаки, то для старших людей – через мову повсякденного спілкування та мову "думання".

2. Мова повсякденного спілкування.

- Батьківська / родинна мова.

"*Люди, які розмовляють російською, вони розмовляють не тому, що вони люблять Росію, а тому що вони, ну, так би сталося в їхньому житті, що вони живуть в такому регіоні, народилися, батьки розмовляли російською … перевчатися дуже важко*" (Оксана, Харків, ВГ 18–35).

- "Особиста" / звична мова

"Личный язык – это русский. Рідна мова – мова рідної країни. То есть это украинский"; *"«Мова спілкування» – это на которой вы общаетесь, это уже ваш личный язык, с которым вы привыкли. То есть это уже дело привычки"*; *"Говорим на котором удобно"* (Дарина, Київ, ВГ 18–35).

- Мова співрозмовника.

"Автоматично переходишь на ту мову, якою розмовляють" (Алла, Харків, ВГ 35–65); *"Человеку может быть неудобно на русском. Видно по человеку, он начинает прислушиваться. Я тогда перехожу на украинский язык"* (Дарина, Київ, ВГ 18–35); *"Ну, якщо людина погано розуміє мене, то я переходжу на російську"* (Леся, Львів, ВГ 36–65); *"Вы будете со мной разговаривать на украинском, я перейду, как вам комфортнее, чтобы войти в вашу зону комфорта"* (Дарина, Київ, ВГ 18–35).

- Мова соціального оточення.

"Я просто змушена відповідати російською, бо більшість розмовляє. Я змушена цією мовою розмовляти до моїх знайомих, близьких і по роботі до колег" (Анна-1, Київ, ВГ 35–65); *"Це паралельні мови. Українською спілкуєшся в сім'ї, а на вулиці на російській говориш"* (Юрій, Одеса, ВГ 18–35); *"У меня родители украиноязычные. Что мама, что папа. Я, уже общаясь в садике, в социуме, я начал мыслить на русском языке"* (Віктор, Київ, ВГ 18–35).

- Мова в конкретній ситуації.

"Я можу спілкуватись російською мовою, можу спілкуватись українською. При потребі спілкуюсь російською мовою…" (Ганна, Львів, ВГ 18–35); *"У мене по роботі телефонують люди, дуже багато розмовляють на російській. … Щоб швидше вони зрозуміли, що я від них хочу, я можу розмовляти і на російській"* (Юрій, Київ, ВГ 18–35); *"Это зависит от того, где я нахожусь. Если я поеду в Харьков, тоже буду на русском говорить. Если поеду во Львов – на украинском. «Мова спілкування» – в зависимости от ситуации"* (Юлія, Київ, ВГ 18–35).

На думку респондентів, спілкування має бути комфортним для всіх його учасників – саме тому вони схильні змінювати свій мовний код залежно від мови співрозмовника. Це стосується більшою мірою україномовних учасників дискусій, тоді як ті, хто назвав своєю рідною мовою російську, менш схильні це робити в розмові з україномовним співрозмовником – начебто через недостатній рівень володіння

українською (*"Я буду только на русском, потому что я не умею разговаривать на украинском"* (Максим, Харків, ВГ 35–65); *"Я считаю, что меня поймут, для меня нету барьера слушать украинский, но отвечать это будет медленно, как на английском языке, я буду думать, останавливаться, а зачем это?"* (Ольга, Харків, ВГ 35–65)).

Варто зауважити, що дискутанти здебільшого не бачать проблеми у вимушеній зміні мовного коду. Це пов'язано з тим, що всі мешканці України є білінгвами: в переважно українськомовних двомовність більш активна (здатність говорити обома мовами (*"В повсякденному житті я спілкуюсь на двох мовах"* (Ніна, Львів, ВГ 18–35)), в переважно російськомовних – пасивна (здатність розуміти мову та читати (*"Русский язык родной, и я на нем разговариваю. Но если нужно, то могу перейти на украинский. Во всяком случае, я понимаю, что мне говорят, это не есть проблемой"* (Борис, Київ, ВГ 35–65)). Переважно російськомовні учасники дискусій зізнаються, що змінюють мовний код, лише коли переконаються, що співрозмовник російську не розуміє.

Озвучені мотиви переходу на мову співрозмовника можна узагальнити: це мова, якою звертаються (*"Я українка, говорю по-українськи. І я в плані тільки роботи. Якщо це необхідно, я переходжу на російську"* (Тетяна, Одеса, ВГ 18–35)); запит / прохання співрозмовника (*"Если просят, если не понимают"* (Карина, Одеса, ВГ 18–35)); мовне середовище (для одеситів і киян, наприклад, це перебування в Західній Україні: *"Если попаду в город, где будут разговаривать на украинском, я с удовольствием перейду на него"* (Віталій, Одеса, ВГ 18–35)); *"Я бы точно перешла на украинский язык, если бы это была Западная Украина. Там я сто процентов перехожу на украинский язык"* (Юлія, Київ, ВГ 18–35). Також поширеним є використання української мови зі знайомими, які проживають у сільській місцевості, що є відображенням стереотипу про українськомовність сіл і російськомовність міст в Україні.

Причиною, з якої респонденти не змінять мову, є вимога мови, примус (*"Когда мне доказывают, что я должен разговаривать на каком-то другом языке…"* (Влад, Львів, ВГ 18–35); *"Если человек высказывается в разговоре со мной пренебрежение к тому, что я говорю на русском, я никогда не перейду на украинский язык"* (Анна-2, Київ, ВГ 36–65)), потрактування використання співрозмовником мови як прояву неповаги до людини чи країни (*"Ну, якщо людина не поважає мою країну? Наприклад, я розмов-*

ляю українською, а вона мені ось так буде російською" (Наталя, Одеса, ВГ 36–65)).

Дані дослідження 2017 року, одержані в результаті анкетування респондентів, та матеріали фокус-групових дискусій із жителями чотирьох українських міст, які передували анкетуванню, дають підстави зробити низку висновків про те, як мовно-етнічна ідентифікація українців співвідноситься з фактичним вибором мови щоденного та ситуативного спілкування.

1. На противагу стійкості етнічної свідомості українців їхня мовна стійкість залежить від соціального оточення, обставин комунікації, соціально-рольових стосунків між співрозмовниками та інших параметрів конкретної комунікативної ситуації.
2. Учасники дослідження продемонстрували досить чітке розуміння самого поняття державної мови та її значення як символу (атрибуту) держави. Саме з усвідомленням населенням України символьної функції державної мови пов'язуємо позитивну динаміку, зафіксовану порівняно з даними масового опитування десятилітньої давності у сферах державного управління, освіти та науки, публічної інформації тощо.
3. Мовні преференції в сімейному, позародинному, виробничому спілкуванні різняться й не завжди відповідають умовам спілкування, адже реальні умови комунікації спонукають до пристосування мовної поведінки.
4. Мовна поведінка залежить не лише від мовних преференцій людини, але й від середовища. У родинному спілкуванні показник двомовності вищий, ніж у професійному, виробничому, вуличному спілкуванні, де більшість білінгвів переходять на російську мову під тиском сформованого російськомовного оточення.
5. Необхідно брати до уваги мотиваційні фактори мовної самоідентифікації, зокрема статус мовної групи. Історичні й соціальні відмінності в рівні освіти та соціально-професійному складі міського та сільського населення України призвели до суттєвої диференціації мовних практик різних освітніх груп громадян і сформували "зразки" мовної поведінки населення України.
6. Мовну поведінку білінгва визначає також стереотипне ставлення мовців до кожної з мов (її "престиж"). Психологічний механізм

самоідентифікації з мовною групою, яка домінує, виникає внаслідок підсвідомого прагнення відмежуватися від зневаженої мови. Рівень престижності української мови, на думку опитаних, зріс у рази, особливо за період після Революції Гідності в умовах війни, завдяки стрімкому пробудженню національної свідомості громадян. Для молоді, вихованої в російськомовних родинах, "повернення" до української мови стало нормою поведінки.

Констатуючи ці соціомовні факти, вважаємо за потрібне зазначити, що в дискусії про етнічну ідентичність багато дослідників зауважують, що мова не є необхідною умовою ідентифікації з етнічною групою (Ігнатенко & Селіванова, 2008; Gibson, 2004). Етнічність як така більше пов'язана з символічним значенням окремої мови, а не з її фактичним використанням усіма членами групи (Донцов, 1997; Радевич-Винницький, 2011, с. 104). Загалом термін *'етнічна спільнота'* дедалі більше поступається місцем поняттю нації. "Зафіксований у Конституції України термін «народ України» є семантично тотожним відповідником терміна «українська політична нація». <…> Всі громадяни України належать до української політичної нації і, безвідносно до їхньої етнічної належності, є політичними українцями. Політична українськість – об'єктивний компонент їхньої громадянської ідентичності, що, зокрема, засвідчує мова держави" (Радевич-Винницький, 2011, с. 107), переконує Ярослав Радевич-Винницький. Показово, що попри регіональну поляризацію в політичному вимірі загальнодержавна українська ідентифікація населення України сьогодні стабільна.

Ані мовна ситуація у країні, ані мовна ідентичність не є незмінними та можуть бути трансформованими. У найближчі десятиліття розширення відтворення українських мовних практик серед етнічних українців та двомовності серед етнічних росіян та представників інших етнічних меншин повинно стати метою державної мовної політики в Україні. Обов'язковими елементами будь-яких мовнореформаторських кроків, в ідеалі, мають бути пояснення широкому загалу ряду соціо- та психолінгвальних чинників формування мовної ситуації, наукове осмислення понять мовної та етнічної ідентифікації та їхньої ролі у процесах державотворення.

БІБЛІОГРАФІЯ

Аза, Л. (2002). Мова як фактор етнічної ідентичності. In *Соціокультурні ідентичності та практики* (А. О. Ручка, ред.; pp. 221–236). Інститут соціології НАН України.

Бестерс-Дільгер, Ю. (Ed.). (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. ВД "Києво-Могилянська академія".

Вишняк, О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: Динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Інститут соціології НАН України.

Всеукраїнський перепис населення 2001 року (n.d.). Державний комітет статистики України. http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/

Головаха, Е., & Панина, Н. (1993). Национально-государственная идентификация и формирование социально-политических ориентаций русского меньшинства в Украине. In *Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований* (Ю. Н. Пахомов & Е. И. Головаха, ред.; pp. 98–111). Наукова думка.

Донцов, А. (1997). Язык как фактор этнической идентичности. *Вопросы психологии*, *1997*(4), 75–86.

Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної". (2020). Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

Закон України "Про засади державної мовної політики". (2020). Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text

Закон УРСР "Про мови в Українській РСР". (2012). Верховна Рада України. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11

Ігнатенко, В., & Селіванова, О. (2008). До проблеми етнічної ідентичності. In *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, *2008*(133–134), 12–17.

Кассен, Б. (2016). *Більше однієї мови*. Дух і Літера.

Масенко, Л. (2003). Річ не просто в мовній проблемі: Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою. *Віче*, *2003*(4), 54–57.

Масенко, Л. (2018, August 29). *Українська революція і "російськомовні патріоти": Україні потрібен мовний закон*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/29458396.html

Мацюк, Г. (2009). *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навчальний посібник*. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

Москвичова, А. (2015, November 9). *Чи залежить український патріотизм від мови спілкування?* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/27353198.html

Радевич-Винницький, Я. (2011). Ідентичність та її мовний компонент у неодномовному суспільстві: Українські реалії. *Мова і суспільство*, *2011*(2), 101–113.

Соколова, С., & Залізняк, Г. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*, *2018*(2), 3–19. https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.02.003

Gibson, K. (2004). *English only court cases involving the U. S. workplace: The myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities*. https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/40661/1/Gibson%20%282004%29_WP22%282%29.pdf

BIBLIOGRAPHY

(TRANSLITERATION)

Aza, L. (2002). Mova iak faktor etnichnoï identychnosti. In *Sotsiokul′turni identychnosti ta praktyky* (A. O. Ruchka, Ed.; pp. 221–236). Instytut sotsiolohiï NAN Ukrainy.

Besters-Dil′ger, IU. (Ed.). (2008). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsiï*. VD "Kyievo-Mohylians′ka akademiia".

Dontsov, A. (1997). IAzyk kak faktor ėtnicheskoĭ identichnosti. *Voprosy psikhologii*, *1997*(4), 75–86.

Gibson, K. (2004). *English only court cases involving the U. S. workplace: The myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities*. https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/40661/1/Gibson%20%282004%29_WP22%282%29.pdf

Golovakha, E., & Panina, N. (1993). Natsional′no-gosudarstvennaia identifikatsiia i formirovanie sotsial′no-politicheskikh orientatsiĭ russkogo men′shinstva v Ukraine. In *Politicheskaia kul′tura naseleniia Ukrainy: Rezul′taty sotsiologicheskikh issledovaniĭ* (IU. N. Pakhomov & E. I. Golovakha, Eds.; pp. 98–111). Naukova dumka.

Ihnatenko, V., & Selivanova, O. (2008). Do problemy etnichnoï identychnosti. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*, *2008*(133–134), 12–17.

Kassen, B. (2016). *Bil′she odniieï movy*. Dukh i Litera.

Masenko, L. (2003). Rich ne prosto v movniĭ problemi: Rich u tendentsiï do rozpadu iedynoï derzhavy za movnoiu oznakoiu. *Viche*, *2003*(4), 54–57.

Masenko, L. (2018, August 29). *Ukraïns′ka revoliutsiia i "rosiĭs′komovni patrioty": Ukraïni potriben movnyĭ zakon*. Radio Svoboda. https://www.radiosvoboda.org/a/29458396.html

Matsiuk, H. (2009). *Prykladna sotsiolinhvistyka. Pytannia movnoï polityky: Navchal′nyĭ posibnyk*. Vydavnychyĭ tsentr LNU imeni Ivana Franka.

Moskvychova, A. (2015, November 9). *Chy zalezhyt′ ukraïns′kyĭ patriotyzm vid movy spilkuvannia?* Radio Svoboda. https://www.radiosvoboda.org/a/27353198.html

Radevych-Vynnyt′kyĭ, IA. (2011). Identychnist′ ta jiji movnyĭ komponent u neodnomovnomu suspil′stvi: Ukraïns′ki realiï. *Mova i suspil′stvo*, *2011*(2), 101–113.

Sokolova, S., & Zalizniak, H. (2018). Osoblyvosti suchasnoï movnoï sytuatsiï Ukraïny u dzerkali sotsiolohiï ta sotsiolinhvistyky. *Ukraïns′ka mova*, *2018*(2), 3–19. https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.02.003

Vseukraïns′kyĭ perepys naselennia 2001 roku. (n.d.). Derzhavnyĭ komitet statystyky Ukraïny. http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/

Vyshniak, O. (2009). *Movna sytuatsiia ta status mov v Ukraïni: Dynamika, problemy, perspektyvy (sotsiolohichnyĭ analiz)*. Instytut sotsiolohiï NAN Ukrainy.

Zakon Ukraïny "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïns′koï movy iak derzhavnoï". (2020). Verkhovna Rada Ukraïny. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

Zakon Ukraïny "Pro zasady derzhavnoï movnoï polityky". (2020). Verkhovna Rada Ukraïny. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text

Zakon URSR "Pro movy v Ukraïns′kiĭ RSR". (2012). Verkhovna Rada Ukraïny. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11

Język ojczysty a język komunikacji codziennej w opiniach Ukraińców

Język rosyjski jest używany na co dzień przez wielu Ukraińców, którzy uważają język ukraiński za swój język ojczysty i zgłaszają swój akces do najliczniejszej w kraju społeczności etnicznej. Analizę wyboru języka w komunikacji codziennej i sytuacyjnie nacechowanej wykonano zarówno na podstawie wyników uzyskanych z szeroko przeprowadzonych badań ankietowych w różnych regionach Ukrainy, jak również przy wykorzystaniu materiałów zgromadzonych w trakcie dyskusji prowadzonych z celowo dobranymi grupami ukraińsko- i rosyjskojęzycznych mieszkańców Kijowa, Lwowa, Odessy i Charkowa, w których rozmówcom zadawano pytanie, w jaki sposób językowa i etniczna samoidentyfikacja Ukraińców koreluje z faktycznym wyborem języka. W artykule przedstawiono sposoby interpretacji przez Ukraińców pojęcia „język ojczysty" oraz zasady, jakimi się kierują w doborze języka w zależności od sytuacji komunikacyjnej i typu rozmówcy.

Słowa kluczowe: język ojczysty, komunikacja codzienna, dwujęzyczność, samoidentyfikacja

Native Language vs the Language of Everyday Communication in Ukrainians' Opinions

The Russian language is used every day by a lot of Ukrainians who consider their native language to be Ukrainian and who attribute themselves to the largest ethnic community. Based on a mass survey of respondents from different regions of Ukraine, as well as focus group discussions with Ukrainian and Russian-speaking residents of Kyiv, Lviv, Odesa and Kharkiv, how linguistic and ethnic self-identifications of Ukrainians correlate with the actual choice of language for everyday and situational communication is analyzed. Ukrainians' interpretations of the concept of "native language" and their explanations regarding what language they use and why in different situations and with different speakers is described.

Keywords: native language, everyday communication, bilingualism, self-identifications

Notka o autorce

Olena Ruda (olenaruda@yahoo.com) – doktor, starszy pracownik naukowy w Zakładzie Stylistyki, Kultury Języka i Socjolingwistyki w Instytucie Języka Ukraińskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Autorka książek: *Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму* [Odchylenia komunikacyjne w warunkach dwujęzyczności ukraińsko-rosyjskiej, 2009], *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі* [Problematyka językowa jako przedmiot strategii manipulacyjnych we współczesnym ukraińskim dyskursie politycznym, 2012]. Uczestniczka projektu trójstronnego "Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia" [Dwu- i wielojęzyczność między intensyfikacją konfliktów a rozwiązywaniem konfliktów. Konflikty etniczno-językowe, polityka językowa i sytuacje kontaktowe w postsowieckiej Ukrainie i Rosji, 2016–2019] (VolkswagenStiftung). Zainteresowania naukowe: polityka językowa, rosyjsko-ukraińskie społeczności dwujęzyczne, dyskurs medialny.

Olena Ruda (olenaruda@yahoo.com) – PhD, Senior Researcher of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics at the Institute of Ukrainian Language, The National Academy of Science of Ukraine. Author of the books: *Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму* [Communicative Deviations in the conditions of Ukrainian-Russian Bilingualism, 2009], *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі* [Language Issue as an Object of Manipulative Strategies within Modern Ukrainian Political Discourse, 2012]. Participant of the trilateral project "Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia", 2016–2019 (VolkswagenStiftung). Research interests: Language Politics, Russian-Ukrainian Bilingual Communities, Media Discourse.

Publication History: Received:2020-09-30; Accepted: 2021-03-01; Published: 2021-12-23